

“Manas” eposunun Azərbaycanda tədqiqi məsələləri**Leyla Ələsgərova**

E-mail: leylaaleskerova20@gmail.com

Annotasiya. Dünya ədəbiyyatında həmcə ən böyük epos nümunəsi olan “Manas” dastanı Azərbaycan elmi-ədəbi fikrinin diqqət mərkəzindən kənar qalmamış və onun haqqında sanballı tədqiqat işləri aparılmış, eyni zamanda eposun yığcam variantları Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Məqalədə eposu ensiklopedik mənbə kimi öyrənən Azərbaycan tədqiqatçılarının gördüyü işlər araşdırılmış, dastanın öyrənilməsi, tərcüməsi haqqında dolğun məlumatlar əldə edilməmişdir. Burada tədqiqatçılarımız tərəfindən ortaq türk nümunələrinə verilən dəyərdən, abidəyə göstərilən qayğıdan türk birliyinin ab-havasını duymaq olur. “Manas” Azərbaycanın görkəmli ədəbi nümayəndələri və tədqiqatçılarından olan Pənah Xəlilov, Adil Cəmil, Əmir Pəhləvan, Tərlan Novruzov, Nərman Qocatürk kimi alimlərin diqqət mərkəzindən yayınmamışdır.

Açar sözlər: “Manas”, Azərbaycan, epos, türk, qırğız

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 15.10.2021; qəbul edilib – 23.10.2021

Issues of studying the epos “Manas” in Azerbaijan**Leyla Alasgarova**

E-mail: leylaaleskerova20@gmail.com

Abstract. The epos “Manas” as the largest sample of epos in the world literature has not been out of the focus of Azerbaijani scientific and literary thought and researches were carried out on it, at the same time short versions of the epos were translated into Azerbaijani. The article examines the work done by Azerbaijani researchers who study the epos as an encyclopedic source. It has been get detailed information about the study and translation of the epos. Here is felt the atmosphere of Turkish unity from the value given to our common Turkish examples by our researchers and the attention to the monument. “Manas” was published in the Azerbaijani scientific literature and was the focus of attention of such researchers as Panah Khalilov, Adil Jamil, Amir Pahlavan, Tarlan Novruzov, and Narman Gojaturk.

Keywords: “Manas”, Azerbaijan, epos, Turkish, kyrgyz

Article history: received – 15.10.2021; accepted – 23.10.2021

Giriş / Introduction

Qədim türk şifahi yaradıcılığı, zəngin folklor nümunələri – bayatılar, nağıllar, dastanlarda türklərin tarixi keçmişi, mədəniyyəti, adət-ənənələrin əksi məsələləri tədqiqatçıların hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan dünyada həmcə ən böyük epos abidəsi olan “Manas” ötən əsrlərdən bəri diqqət mərkəzində olmuşdur. Epos qırğız xalqının tarixi keçmişi, dünyagörüşü, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında təsəvvür formalaşdırır. “Manas” qırğız xalqına mənsub Manas xan adlı bir bahadurun başına gələn əhvalatların toplusu olmaqla yanaşı, burada onun oğlu Semetey və nəvəsi Seytek ilə bağlı davam edən şəcərənin təsviri canlandığı üçün qırğız xalq mədəniyyətinin bir neçə əsrini izləyə bilirik. Eposun təxminən yarım milyon misradan ibarət olduğu söylənməkdədir.

Əsas hissə / Main Part

Dastan digər türk ədəbi epos nümunələri kimi, dildən-dilə keçərək XIX əsrə qədər gəlib çıxmış, daha sonra manaşünaslar tərəfindən yazıya alınaraq araşdırılmağa başlanmışdır. Dastanı söyləyənləri “akınçılar” və ya “manasçılar” adlandırırlar. “Manas”ın toplanması və nəşri işində manas rəvayətçilərinin mühüm əməyi vardır. Manas rəvayətçiləri arasında Sayakbay Karalayevin söylədiyi variant daha mükəmməl versiyalardan biri hesab olunur. XIX əsrin ortalarından başlayaraq ilk dəfə Çokan Vəlixanov, daha sonra Vasili Radlov tərəfindən eposun müəyyən fraqmentləri qələmə alınmışdır. Çokan Vəlixanov tədqiqatlarında eposu səhra “İlliada”sı adlandırmışdır. [9, s.244] Hal-hazırda dastanın 65 versiyası məlumdur. “Manas”ın tam şəkildə yazıya alınması XX əsrin 30-cu illərindən sonra başlanmışdır. 1958-1960-cı illərdə dastan üç hissəli-trilogiya formasında çap edilmişdir. UNESCO-nun qərarı ilə 1995-ci il avqustun 28-də Bışkekdə “Manas”ın 1000 illik yubileyi təntənəli surətdə qeyd edilmişdir. Yubileydə müxtəlif türk xalqları nümayəndələri, ölkə başçıları iştirak etmişdir. Azərbaycanın da görkəmli dövlət xadimi, Ümummilli lider Heydər Əliyev yubiley tədbirində iştirak edərək bu möhtəşəm türk eposuna Azərbaycan xalqının münasibətini yüksək səviyyədə ifadə etmişdir: “Manas”, qırğız xalqının müdrikliyinin rəmzidir, zəkasının, qəhrəmanlığının, cəsarətinin rəmzidir. “Manas”, qırğız xalqının böyük mədəni və mənəvi sərvətidir, türk dünyasının, türkdilli xalqların, İslam dünyasının böyük mənəvi sərvətidir. “Manas”, eyni zamanda Azərbaycan xalqına məxsusdur, Azərbaycan xalqının da mənəvi, mədəni sərvətidir. “Manas” bizim hamımızın, xalqlarımızın hamısının ulu babasıdır” [7, s.283].

Dastan əski türk abidələri, eyni zamanda dünya dastan nümunələri içərisində (“İlliada” və “Odyssey”dan 20 dəfə, “Şahnamə”dən 5 dəfə, “Mahabharat”dan 2,5 dəfə) həcmcə ən böyük epos nümunəsidir. Bu xüsusiyyətinə görə epos elmə məlum olan gündən bütün dünyanın diqqətini çəkməkdədir. Azərbaycanda da eposun tədqiqi məsələləri hər zaman aktual olmuş və onunla bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Pənah Xəlilov, Adil Cəmil, Nərman Qocatürk, Tərhan Novruzov, Əmir Pəhləvan, Əfzələddin Əsgər və başqalarının “Manas”la bağlı araşdırmaları var.

Professor Pənah Xəlilov hələ sovet dönməsində apardığı tədqiqatlarda “Manas” eposunun türk xalqlarının taleyində oynadığı mühüm rolu qeyd etmişdir. “Manas” heyrətamiz orijinallığı, özünün milli koloriti, danışığı qırğız etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, türkdilli xalqların əfsanə, əsəti və qəhrəmanlıq dastanları ilə də səsleşir” [9, s.244]. P.Xəlilov tədqiqatında “Manas”la bir sıra türk ədəbi abidələri arasında “Alpamış”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və eyni zamanda “Şahnamə” ilə ortaq paralellər aparmışdır.

Dastanın Azərbaycanda ilk fundamental tədqiqatçısı tanınmış şair, tərcüməçi, tədqiqatçı-alim Adil Cəmil olmuşdur. O, 1987-ci ildən bəri “Manas”ın həm tədqiqi, həm də tərcüməsi ilə məşğul olmuşdur. Adil Cəmil tədqiqatlarında təkcə eposun özünü deyil, eyni zamanda Azərbaycan dastanları “Koroğlu”, “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə tutuşdurub elmi müqayisələr aparmışdır. Onun “Manas”la bağlı yazıb müdafiə etdiyi fəlsəfi doktorluğu dissertasiyası və nəticədə Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuş monoqrafiyası, dastanın orijinalından kiçik poetik tərcümələri və daha sonra eposun yığcam şəkildə tərcümə variantları, zəngin məlumatlı məqalələri türk dastan ənənəsi haqqında təsəvvürlərimizi genişlənməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Adil Cəmilin “Manas”la bağlı tədqiqləri içərisində əsas mənbə rolunu oynayan 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi, “Manas eposu və türk dastançılıq ənənəsi” monoqrafiyasını həm qırğız-Azərbaycan, həm də Türk dünyası müstəvisində “qiymətli araşdırma xəzinəsi” kimi adlandırma bilərik. O, 2011-ci ildə monoqrafiyanı rus dilinə tərcümə edərək yenidən nəşr etdirmişdir. Üç fəsildən ibarət olan bu kitab eposun məzmun və forma məsələləri ilə yanaşı, manasçılar, manaşünaslar, müəllifin öz sözləri ilə desək, “qədim türklərə məxsus cizgilərin müqayisəsi” [1, s.184] və ortaq motivlər məsələlərinə toxunularaq türk dastançılıq tarixini yeni təhlil və tərcümələri ilə zənginləşdirmişdir. “Manas” eposunun tarixi epizodlarında iştirak edən müxtəlif türk boyları haqqında təsəvvürlər tayfa-qəbilə, boy-soy ittifaqların ictimai həyatdakı mövqeyini izləməyə imkan yaradır” [1, s.185]. Monoqrafiyada müəllif eposun forma-məzmun quruluşuna, dil-din məsələsinə və hadisələrin cərəyan etdiyi zaman-məkan arxetipinə geniş aydınlıq gətirmişdir.

Adil Cəmilin eposun ilk tədqiqatları zamanı parçalar şəklində dilimizə etdiyi tərcümələri ədəbi sahədə yenilik idi, lakin bu dastanı kiçik tərcümələr üzərində saxlamaq da doğru olmazdı. Şair eposun türk dünyası üçün əhəmiyyətini anlayaraq 2009-cu ildə ilk dəfə Azərbaycan dilinə “Manas dastanı” adı altında oxucularına təqdim etmişdir. O, eposu Kenəş Yusubov tərəfindən nəsr şəklində salınmış variantından tərcümə etmişdir. Tərcümə yığcam şəkildə, bir kitabdan ibarət olmasına baxmayaraq eposdakı bütün hadisələrin bitkinliyi, obrazların dolğunluğu saxlanılmışdır.

Dastandan məlum olduğu kimi, Manas həm də Türkünstan torpaqlarını işğalçılardan azad edərək xalqına qaytaran igid sərkərdədir. Uzun sürən fasilədən sonra Azərbaycan xalqının da öz əzəli torpaqlarına xalqımızın mərd oğullarının qanı-canı bahasına qovuşması, tarixi ədalətin bərqərar olması, müəllifdə məhz türk dünyasının bahadurluq səhifələrinə – Ər Manasa yenidən müraciət etməyə təkan verir. Manasşünas dastanı 2021-ci ildə yenidən “Dastan-poema” şəklində tərcümə etmişdir. Əsər Azərbaycan tarixində “Manas”la bağlı ilk müəllif işidir. Şair burada hərfi tərcüməçilərdən fərqli yanaşaraq, eposu yeni qələbə salmışdır.

*Aylar, günlər ötüşdü,
Dağlara səda düşdü.
Səs verərək səsinə
Manasın dövrəsinə
Yığışdı döyüşçülər,
Ürək – mətin, üz – gülər.
Geniş vadi tutmurdu
Bu boyda izdihamı.
Yurd üçün döyüşməyə
Hazırdı indi hamı.... [2, s.90]*

Şair dastan-poemada eposun ruhunu qoruyaraq yeddi hecalı misra biçimindən, qoşa və çarpaz qafiyə sistemindən məharətlə istifadə etmişdir.

“Manas”ın tədqiqi və öyrənilməsində araşdırmalar aparmış yazıçı-şair Əmir Pəhləvan “Manas” eposundakı Manas motivini, qırğız-Azərbaycan yoldaşlığı ilə bağlı türk folkloruna, əski tarixə, milli düşüncə tərzinə söykənən misilsiz ədəbi nümunələri qələmə alaraq, bu ortaqlığı fərqli formada – bayatılar şəklində bizə çatdırır. Bayatının zəngin folklor nümunəsi olduğu heç kimə sirr deyil, yazılı ədəbiyyatda bayatı yazmaq ənənəsi isə daim ədəbiyyat tarixində özünü göstərmişdir. Müəllif “Manas bayatıları” adlı kitabında Manasla, qırğız xalqı ilə bağlı qəlbəndən süzülən sözləri incitək sapa düzərək epos qəhrəmanı və qırğız xalqı haqqında təəssüratlarını bizə doğma dil və janrla çatdırmışdır. Bayatılarda milli-etnik təfəkkürün, türk əxlaqının bahadurluq ruhu açıq-aydın sezilməkdədir. Kitabda bayatı nümunələrinin dünyanın yaranması ünsürləri sayılan – Od, Torpaq, Su, Hava kimi başlıqlar altında qruplaşdırılması təsadüfi hesab oluna bilməz. Prof. Vaqif Sultanlı kitab haqqındakı yazısında bunun səbəbini belə açıqlamışdır: “Bu hər şeydən öncə müəllifi düşündürən problemlərin bəşəriliyi, qloballığı, əhatəliliyi ilə bağlıdır. Kitaba daxil edilən bayatılar bütövlükdə bu ovqata köklənmişdir” [5, s.8].

“Manas”ın həcmcə dünya epos nümunələri içərisində böyük olması və bunun özlüyündə 4 ünsürü əhatə etməsi onun dünya arenasında yerini, türkün qüdrətini, tarixiliyini – dünyanın, etnosun yaranmasında rolunu müəyyən etmiş olur. Bayatıları mütaliə etdikdə onların uzun illik axtarışların bəhrəsi olduğunu görə bilərik:

*Manasım, qızar aləm,
Ruhuna sızar aləm.
Sənnən ayrı düşərsə,
Yolunu azar aləm. [6, s.41]*

və ya

*Bişkekin boz dağları,
Oyadar saz dağları.
Bütün dağlar gözəldir,
Dirildər yaz dağları. [6, s.98]*

Əfzələddin Əsgər “Etnoqrafik mətnlər və sosial-siyasi həyat” monoqrafiyasında qədim folklor materiallarını etnik-sosial və siyasi müstəvidən apardığı tədqiqatda bütün türk ədəbi nümunələri, eləcə də qırğız ədəbi nümunəsi haqqında araşdırmalar aparmışdır. O, eposdan əsaslı nümunələr gətirərək, “türk” sözünün əslində ümumi olaraq xalqların etnik birliyini ifadə etdiyini, “qırğız” sözünün isə milli mənsubluğu olan tayfanın adı kimi qeyd olunmasını göstərməkdədir. Müəllif “Manas” etnik və milli şüurun öyrənilməsi üçün mükəmməl nümunə hesab edir: “Qeyd edək ki, bir çox dastanlardan fərqli olaraq “Manas” dastanında xalqın milli azadlıq mübarizəsi əks olunur. Dastanda etnik və milli şüurun bütün atributlarının əks olunması da elə bununla bağlıdır” [6, s.118].

Professor Tərən Novruzov türk dastanları ilə bağlı təhlillərində qırğız ədəbi nümunəsini yüksək qiymətləndirmiş və eposun ümumi tədqiq məsələlərindən, forma və məzmunu haqda müəyyən qeydlər vermişdir. “Manas”da qədim türklərin, xüsusilə qırğızların dünyagörüşü, rəvayət, nağıl və əsatirlərinə, qırğız folklorunun, demək olar ki, bütün növlərinə təsadüf olunur” [10, s.134].

Azərbaycan dastanlarını, qırğız ədəbi nümunəsi – “Manas”ı, eləcə də digər ümumtürk dastanlarını yaşadan və nəsildən-nəslə ötürən ilkin səbəb bu eposlarda olan real tarixi qəhrəmanların igidliyi və yurd sevgisi duyğularıdır. Nərman Qocatürkün bu baxımdan Manası “Dədə Qorqudun davamçısı” kimi xatırlatması heç də təsadüfi deyil. “Manas ozan deyil, lakin onun mif dünyası bütünlükdə Qopuz ruhunun içinə hopdurulmuş şəkildə ondan sonrakı nəsillərə təqdim olunur...” [8, s.112].

Nəticə / Conclusion

Azərbaycanda “Manas” eposunun tədqiqlərinə aid araşdırmamızdan dastanın təkcə qırğız xalqı üçün deyil, Azərbaycan xalqı üçün də necə dəyərli bir mənbə olduğu aydınlaşır. Onun türk ədəbi nümunələrimizlə oxşarlığı bizi daha da yaxınlaşdırır. Burada adətlər, şaman ritualları, dil, din, vətən sevgisi, torpaq müqəddəsliyi, qopuza verilən dəyər, anamastik oxşarlıqlar, qəhrəmanlıq eposunu bizə daha doğma çalarlarla təqdim etməkdədir.

Ədəbiyyat / References

1. Adil Cəmil. Manas eposu və türk dastançılıq ənənəsi. Bakı: Elm, 2002.
2. Adil Cəmil. Manas (dastan-poema). Bakı: Elm və təhsil, 2021.
3. Adil Cəmil. Manas dastanı. Bakı: Nurlan, 2009.
4. Адил Джамил. Эпос Манас и традиции тюркских сказаний. Баку: ЭЛМ ве тахсил, 2011.
5. Əmir Pəhləvan. Manas bayatları. Bakı, 2015.
6. Əfzələddin Əsgər. Etnoqrafik mətnlər və sosial-siyasi həyat. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
7. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 1999.
8. Nərman Qocatürk. Türkün yaddaş kitabı. Bakı: Nurlan, 2015, (+24 s. şəkil).
9. Pənah Xəlilov. SSRİ xalqlar ədəbiyyatı. II cild. Bakı: Maarif, 1977.
10. Tərən Novruzov. Qədim Dünya Ədəbiyyatı Tarixi. Bakı, 2003.

Проблемы исследования эпоса «Манас» в Азербайджане

Лейла Алескерова

E-mail: leylaaleskerova20@gmail.com

Резюме. Самый большой образец эпоса в мировой литературе эпос «Манас» не остался в стороне от азербайджанской научной и литературной мысли и по нему проводились исследования, одновременно были переведены на азербайджанский язык краткие варианты эпоса. В статье исследуется работа азербайджанских исследователей, изучающих эпос как энциклопедический источник. Помимо получения подробной информации о переводе исследования саги в нашем исследовании, можно ощутить атмосферу турецкого единства от заботы о памятнике и той ценности, которую наши исследователи придают нашим общим турецким образцам. «Манас» был опубликован в азербайджанской научной литературе благодаря вниманию таких исследователей, как Панах Халилов, Адиль Джамиль, Амир Пахлаван, Тарлан Новрузов, Нарман Годжатурк.

Ключевые слова: Манас, Азербайджан, сага, турецкий, кыргызский